

Trsatski projekti arhitekta Viktora Kovačića

Viktor Kovačić's Projects for Trsat

ARHITEKTURA I URBANIZAM | ARCHITECTURE AND URBANISM

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
Primljen: 27. srpnja 2025.
Prihvaćen: 6. listopada 2025.
DOI: 10.31664/zu.2025.116.02

APSTRAKT

U ostavštini arhitekta Viktora Kovačića (1874. – 1924.) čuvaju se njegova dva relativno nepoznata i u literaturi dosad neobrađena projekta za Trsat: nedovršeno idejno rješenje za obnovu i proširenje crkve Majke Božje Trsatske i franjevačkog samostana (1913./1914.) te istodobni projekt uređenja Trsatskih stuba (Petra Kružića), povijesne pješačke komunikacije koja sa Sušaka vodi prema svetištu. Ovi projekti dosad nisu bili predmet monografske obrade, pa se, na temelju analize izvornih arhivskih nacрта, dokumentarne građe i relevantne literature, u članku sintezno izlažu rezultati provedenih istraživanja o sudbini ovih dvaju neizvedenih Kovačićevih projekata. Za razliku od nejasnog opsega Kovačićeva angažmana na nedovršenom projektu za obnovu i proširenje trsatske crkve i samostana, zadatka na kojem se početkom 20. stoljeća projektantski okušalo više istaknutih arhitekata (H. Pascher, A. Werner, J. Plečnik, H. Bollé i S. Podhorsky), Kovačićeva *Osnova za pregradnju Trsatskih stuba na Sušaku* potpuno je dovršen projekt od kojeg su sačuvana četiri nacrti i jedna prostoručna perspektivna skica. Osim grafičke dokumentacije, također je sačuvano više dopisa, ugovor sa sušačkim poglavarstvom iz kolovoza 1913. te tekstualno obrazloženje projekta, na temelju kojih je moguće rekonstruirati okolnosti narudžbe, koncepcijske postavke Kovačićeva rješenja i tijek projekta.

KLJUČNE RIJEČI

franjevački samostan i crkva Gospe Trsatske, Trsatske stube Petra Kružića, Viktor Kovačić, graditeljsko nasljeđe, moderna

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: July 27, 2025
Accepted: October 6, 2025
DOI: 10.31664/zu.2025.116.02

SUMMARY

The legacy of Viktor Kovačić (1874–1924) includes two little-known and previously unexamined projects in Trsat: an unfinished proposal for the renovation and enlargement of the Church of Our Lady of Trsat and the Franciscan monastery (1913–1914) and a contemporaneous design for the Trsat Stairway (Petar Kružić Stairway), the historic pedestrian route connecting Sušak with the Sanctuary. Neither project has received focused scholarly attention. Based on archival drawings, documentary sources and contemporary scholarship, this article reconstructs the history of these projects and elucidates the design strategies Kovačić developed for these unrealized works.

While the scope of Kovačić's involvement in the church and monastery renovation proposals remains uncertain — a commission that, over the course of almost two decades, also engaged prominent architects such as H. Pascher, A. Werner, J. Plečnik, H. Bollé and S. Podhorsky — his proposal for the Trsat Stairway survives in full. Four drawings, a freehand perspective sketch, a contract with the Sušak municipal authorities (August 1913), letters and a textual project description allow a detailed reconstruction of the commission, the design rationale and the project's development.

Despite differences in patronage, program and scale, the two projects are connected through their shared site, historical moment and a strong symbolic, religious and functional relationship. Both engage layered historic fabric and inherited urban and environmental values, which Kovačić approached with sensitivity informed by a modern sensibility. His solution for the Stairway addressed practical needs — geometric and technical standardization, infrastructure provision — while also articulating a holistic treatment of the pedestrian route, including the reuse of existing stone. The most compelling element of the design is the detailed drawing *Pergola with a Well at the 40th Landing*, devoted to a specific micro-location and vividly represented in Kovačić's perspective sketch.

→

Leon Husnjak

Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu /
Faculty of Architecture, University of Zagreb

Though never realized, the Stairway project exemplifies principles central to Kovačić’s approach to interventions in architectural heritage — principles also evident in his other historic-context projects. These include a functional and spatially refined program, attuned to urban, landscape and architectural context, and a rational use of existing structures and materials. Grounded in careful observation and documentation of the existing fabric, the project demonstrates a synthesis of progressive heritage awareness, technical and functional rationality, sensitivity to the urbanscape and refined architectural design. By linking heritage and modernity, Kovačić sought to preserve the identity and memory of Trsat while preparing it to meet the functional demands of a modern city.

KEYWORDS

Franciscan Church and Monastery of Our Lady of Trsat, Petar Kružić Stairway (Trsat Stairs), Viktor Kovačić, built heritage, modernism

UVOD

U ostavštini arhitekta Viktora Kovačića (1874.–1924.) čuvaju se njegova dva relativno nepoznata i u literaturi dosad neobrađena projekta za Trsat: nedovršeno idejno rješenje za obnovu i proširenje crkve Majke Božje Trsatske i franjevačkog samostana (1913./1914.) te istodobni projekt uređenja Trsatskih stuba (Petra Kružića), povijesne pješačke komunikacije koja sa Sušaka vodi prema svetištu.¹ Oba se trsatska projekta prvi put navode u popisu Kovačićevih nedatiranih radova objavljenom u zborniku znanstvenog skupa o njegovu životu i djelu održanog 1994., no bez ikakve detaljnije obrade u objavljenim prilogima skupa.² Perspektivnu skicu odmorišta iz Kovačićeva rješenja za tzv. Trsatske stube objavio je potom Krešimir Galović u monografiji o životu i djelu velikoga hrvatskog arhitekta 2015.,³ a u navođenju Kovačićevih radova usputno spominje i idejno rješenje za proširenje svetišta na Trsatu.⁴

Kovačićevi projekti za Trsat danas se čuvaju u njegovoj ostavštini pohranjenoj u Planoteci Središnje dokumentacije za zaštitu kulturne baštine Uprave za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija, a postali su dostupni široj stručnoj javnosti nakon završetka programa digitalizacije kulturne baštine (koji je, među ostalim, obuhvatio i digitalizaciju svih nacrtā iz Kovačićeve ostavštine) i aktivacije digitalne platforme eKultura.⁵

Trsatski projekti Viktora Kovačića dosad nisu bili predmet monografske obrade, pa će se, na temelju terenskih opservacija, analize izvornih arhivskih nacrtā, dokumentarne građe i relevantne literature, u nastavku sintezno izložiti rezultati provedenih istraživanja o sudbini ovih dvaju neizvedenih projekata. Oba projekta sagledana su historiografski, analitički, tehnički i interpretativno u okviru Kovačićeva opusa i vremena u kojem nastaju, njihova specifičnog urbanističko-arhitektonskog konteksta i investitorsko-projektantskih okolnosti rekonstruiranih na temelju izvornih dokumenata i citirane literature.

U vrijeme kada radi na projektima za Trsat Viktor Kovačić na pragu je četrdesetih godina i već je istaknuti protagonist zagrebačke arhitektonske scene, neumorni promotor modernih arhitektonskih ideja, jedan od utemeljitelja Kluba hrvatskih arhitekata, promicatelj javnih natječaja, energičan i autentično kreativan stvaratelj koji arhitektonsku profesiju beskompromisno živi kao umjetnički poziv koji mora odgovarati zahtjevima svojega doba. U razdoblju od 1910. do 1914. Kovačić je u zenitu stvaralačke snage, kako po važnosti i kvaliteti svojih projekata tako i po produkcijskom intenzitetu. To je vrijeme uspješne suradnje s Hugom Ehrlichom i djelovanja zajedničkog atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić” (1910.–1915., službeno raspušten 1918.).⁶ Na početku njihove suradnje realizirano je uređenje Jezuitskog trga s fontanom i Roksandićevom skulpturom, a Kovačić se u tom periodu bavio i drugim projektima preoblikovanja povijesno slojevitih javnih prostora u Zagrebu, uključujući npr. regulacije Rokova groblja (1909.), Strossmayerova trga (1909.),

¹ O Kovačićevu projektu za preuređenje Trsatskih stuba autor članka izlagao je na znanstveno-stručnom skupu *VK 74/24/24—Viktor Kovačić i status modernosti*, održanom u Zagrebu od 21. do 23. listopada 2024. Nastavak istraživanja rezultirao je novim spoznajama i uvidima, o čemu se opširnije iznosi u ovom članku.

² Znanstveni skup o životu i djelu Viktora Kovačića održan je Zagrebu od 20. do 23. listopada 1994., a zbornik radova s tog skupa objavljen tek 2003. (Begović, *Viktor Kovačić: život i djelo*). U svojem prilogu u zborniku Sandra Križić Roban navodi jedan nacrt za pregradnju Trsatskih stuba (Križić Roban, „Arhivska građa ostavštine Viktora Kovačića pohranjena u Državnoj upravi za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu”, 359), a u popisu radova priloženom na kraju zbornika navode se oba projekta uz napomenu (Izvori) da prvi popis nacrtā Kovačićeve ostavštine potječe iz 1991. (Körbler, „Katalog djela”, 365–370).

³ Galović, *Viktor Kovačić: Otac hrvatske moderne arhitekture*, 79. Kovačićeva perspektivna skica podesta Trsatskih stuba u knjizi je očigledno otisnuta zrcalno, jednako kao i na portalu eKultura.

⁴ Galović, *Viktor Kovačić: Otac hrvatske moderne arhitekture*, 74. Galović se detaljnije ne osvrće ni na jedan od Kovačićevih trsatskih projekata.

⁵ Stranicama portala eKultura i tamo postavljenim Kovačićevim digitaliziranim nacrtima autor je kontinuirano i višekratno pristupao tijekom rada na ovom članku, zaključno s 10. srpnja 2025.

⁶ Detaljnije o višegodišnjem suradničkom odnosu Viktora Kovačića i Huga Ehrlicha, koji je u svim autorskim i poslovnim aspektima bio definiran do najsitnijih detalja, vidi u: Domljan, „Viktor Kovačić”, 9–13; Domljan, „Viktor Kovačić”, 24–30; Domljan, *Arhitekt Hugo Ehrlich*, 48–49, 53 i dalje.

Kaptola (1910.) i Dolca (1911.). No te su godine također obilježene dramatičnim i vrlo neugodnim okolnostima vezanima uz Kovačićeve probleme s ovlaštenjem (zabrana upotrebe naslova arhitekt) i priznavanjem diplome,⁷ ali on neumorno projektira i/ili dovršava neke od svojih najvažnijih zagrebačkih realizacija poput vila Vrbanić i Frangeš (1910.–1912.), izgradnje crkve sv. Blaža (1911.–1913.), zgrade Hipotekarne banke u Illici (1912.) i kuće Frank (1912./1913.) te vile Čepulić (1913./1914.).

Iako smo naviknuti Kovačićev opus doživljavati kao dominantno zagrebački, upravo iz tog istog perioda potječe i nekoliko njegovih manje poznatih projekata za Hrvatsko primorje, i to: vila Kulmer u Novom Vinodolskom (1911.–1914.), uređenje stana Milana Čalogovića u Rijeci (1912.), natječajno rješenje za župnu crkvu i župni dvor sv. Jakova u Opatiji (1913.) te naposljetku i dva trsatska projekta (1913./1914.) koja su tema ovog članka.⁸ Premda su naručitelji, karakter pa i važnost Kovačićevih trsatskih projekata bili različiti, oba povezuje ne samo jedinstvo mjesta, vremena i radnje nego i vrlo jaka simboličko-religiozna i komunikacijsko-funkcionalna veza. Ne manje važno, oba se projekta bave slojevitim povijesnim građevinama i naslijeđenim urbanističko-ambijentalnim vrijednostima, što su zadaci kojima je Kovačić pristupao s posebnom pažnjom, ali modernim senzibilitetom. Upravo takav kompleksni povijesno-ambijentalni palimpsest Kovačić je zatekao na Trsatu.

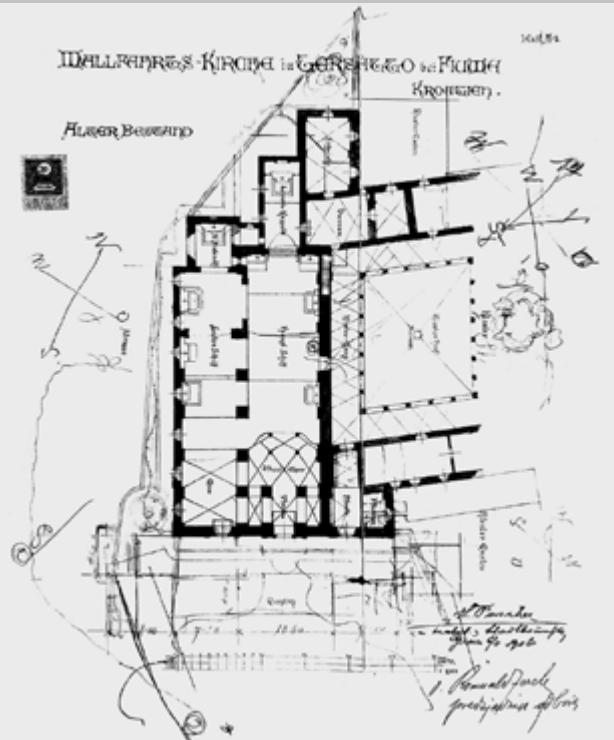
PROJEKTI
ZA OBNOVU I PROŠIRENJE
TRSATSKOG SVETIŠTA

Crkva Gospe Trsatske jedno je od najstarijih hrvatskih marijanskih hodočasničkih svetišta čiji je postanak povezan s predajom o čudotvornom prijenosu i trogodišnjem boravku Marijine nazaretske kućice na Trsatu od 1291. do 1294. godine. Graditeljska povijest svetišta započinje s kapelom Gospe Trsatske koju je na mjestu boravka Svete kućice podignuo krčki knez Nikola I. početkom 14. stoljeća. Zbog sve većeg štovanja i širenja kulta, o gradnji samostana uz kapelicu razmišljao je knez Nikola IV., ali ideju je ostvario tek njegov sin Martin Frankopan, koji je 1453. sagradio samostan, veću kasnogotičku jednobrodnu redovničku crkvu i u njoj obiteljsku grobnicu. Na Martinov poziv, uslijed gubitka samostana zbog osmanskih osvajanja, na Trsat 1462. dolaze franjevci Bosanske vikarije i preuzimaju brigu o svetištu. Nakon katastrofalnog požara 1629., u kojem je stradao velik dio sklopa, crkva i samostan su temeljito obnovljeni i prošireni. Radovi su započeli 1644. te je do kraja 17. stoljeća na mjestu dotadašnjeg samostana postupno podignut dvostruko veći kompleks. Uz postojeću zgradu izgrađena su dva nova samostanska krila, a u obnovljenu su crkvu uklopljeni Marijino svetište i sve dotad izgrađene bočne grobne kapele. Današnji oblik crkva je dobila 1824., kada je produžena za još šest metara. Tada je podignut i zvonik, a na novo su pročelje ugrađeni vrijedni stariji kasnogotički i kasnobarokni arhitektonski elementi.⁹

Sl. / Fig. 1 Marco Moro, *Pogled s Kalvarije na Rijeku i Trsat*, 1861., detalj s pogledom na trsatske stube i crkvu Gospe Trsatske. Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, 215. / Marco Moro, *View of Rijeka and Trsat from Kalvarija*, 1861, segment with a view of the Trsat Stairway and the Church of Our Lady of Trsat. Matejčić, *Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas*, 215.

↑

Sl. / Fig. 2 Hans Pascher, *Wallfahrts-Kirche in Trsatto bei Fiume, Kroatien, Alter Bestand* [Hodočasnička crkva na Trsatu kod Rijeke, Hrvatska, Staro stanje], 1906. Nadbiskupijski arhiv, Zagreb. / Hans Pascher, *Wallfahrts-Kirche in Trsatto bei Fiume, Kroatien, Alter Bestand* [Trsat Pilgrimage Church near Rijeka, Croatia, as originally built], 1906. Archdiocesan Archives, Zagreb.

↑

ARHITEKTURA I URBANIZAM | ARCHITECTURE AND URBANISM

7

Vidi u: Galović, *Viktor Kovačić: Otac hrvatske moderne arhitekture*, 69–78; Jurić, *Tko je gospodin Viktor Kovačić K.H.A.? Povijest kritičke misli o arhitektu Viktoru Kovačiću od 1896. do 1943. godine*, 254–257.

8

O projektima vidi više u: Radović Mahečić, Laslo, „Viktor Kovačić — promotor hrvatske moderne arhitekture” 143–165; Begović, *Arhitekt Viktor Kovačić: život i djelo*; Galović, *Viktor Kovačić: Otac hrvatske moderne arhitekture*; Jurić, *Tko je gospodin Viktor Kovačić K.H.A.? Povijest kritičke misli o arhitektu Viktoru Kovačiću od 1896. do 1943. godine*.

9

O dugoj i kompleksnoj graditeljskoj povijesti crkve i samostana trsatskog Svetišta vidi: Bradanović, Hoško, *Marijin Trsat*; Cvekan, *Trsatsko svetište Majke Milosti i Franjevci njeni čuvari*; Hoško, *Trsatski franjevci: pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*; Korenić, „600-godišnjica na Trsatu”, 69–77; Laszowski, *Gorski Kotar i Vinodol: Dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, 92–116; Matejčić, „Franjevački samostan i crkva Gospe Trsatske”, 219–225; *Vrignanin*, Sušak – Trsat: vodič i album.

10

O povijesti Trsatskih stuba vidi: Grgurić, *Riječke škele / Scalinate fiumane*; Matejčić, „Trsatske stube Petra Kružića”, 215–218; *Vrignanin*, Sušak – Trsat: vodič i album. *erka*

11

Evidencija prihoda i rashoda atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić”, bez sign., MK-UZKB-OVK.

12

Vidi primjerice: Vicelja, „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća”, 114–121; Damjanović, „Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse”, 42–59; Patafta, „Projekt nove Trsatske bazilike početkom

20. stoljeća”, 6.

13

Vicelja, „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća”.

14

Patafta, „Projekt nove Trsatske bazilike početkom 20. stoljeća”, 6.

S Rijeke i Sušaka do svetišta smještenog visoko nad kanjonom Rječine od pamtivijeka se dolazilo pješačkim usponom položenim po trsatskoj padini. Prema franjevačkoj predaji i povijesnim izvorima, ljudi su odmah po dolasku čudotvorne relikvije počeli hodočastiti na trsatsku Ravnicu pa su tijekom sljedećih stoljeća mnogi vjernici put do svetišta prolazili Trsatskim stubama (Sl.1). Kasnije, pod utjecajem protureformacijskih ideja, stube su, osim komunikacijske funkcije, u simboličkom smislu poprimile i određenu scenografsku ulogu te su služile uvođenju i pripremi hodočasnika za postignuće krajnjeg cilja — tj. posjeta čuvenoj zavjetnoj crkvi (Sl.2). Kako nadahnuto vizualizira Radmila Matejčić, ta je komunikacijska silnica — *od kapele do kapele simbolično nape-ta tetiva* — služila kao dojmjljiva i mukotrpno savladiva kalvarijska mizanscena (*via dolorosa*). Doći stubama na koljenima do svetišta bio je krajnji cilj mnogih vjernika, pa pod utjecajem širenja i promicanja pasionske pobožnosti franjevci uključuju penjanje uza stube kao obvezan put pokore.¹⁰

Dokumentarna građa o Kovačićevu projektu za obnovu i proširenje crkve i samostana trsatskog svetišta vrlo je oskudna. U evidenciji prihoda i rashoda atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić” za 1913. i 1914. evidentirani su honorari pod stavkom „Samostan Trsat sv. Marija”, a primitci su istodobni s onima koji su zabilježeni za projekt Trsatskih stuba, no znatno rjeđi (ukupno samo dvije isplate) i zapravo minorni: 33 kune u studenome 1913. i 50 kruna u veljači 1914.¹¹ Od tek nekoliko radova koji se bave historijatom napora trsatskih franjevac a da obnove i prošire svetište tijekom prvih dvaju desetljeća 20. stoljeća i u tu svrhu sukcesivno naručivanih projekata, ni u jednom se ne navodi eventualni Kovačićev prijedlog.¹² Okolnosti vezane uz dugotrajnu i iscrpljujuću inicijativu obnove i proširenja crkve i samostana, pothvata oko kojeg su se energično bile angažirale i neke od najistaknutijih osoba tadašnjega (ne samo hrvatskog) stručnog i kulturnog života (C. Seidl, I. Kršnjavi, Gj. Szabo, prijestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferdinand, M. Pilar, J. Holjac, P. Knoll, I. pl. Bojničić i dr.) možda sugeriraju i povod Kovačiće-va (započetog, a nedovršenog) rada na tom projektu. Stoga je, prije nego što se detaljnije osvrnemo na sačuvane Kovačićeve nacрте trsatskog svetišta, potrebno kratko prikazati kompleksnu povijest projekata za obnovu i proširenje crkve i samostana, o čemu je prva opširnije pisala Marina Vicelja.¹³

Ideja da se prostor trsatske crkve poveća kako bi mogao odgovarati sve većem broju hodočasnika koji su pristizali na Trsat potječe s kraja 19. stoljeća, kada su franjevci započeli s ambicioznim planovima za izgradnju nove bazilike.¹⁴ Godine 1899. osnovano je Dobrotvorno društvo za pregradnju, povećanje i poljepšanje franjevačke crkve Bl. Djevice Marije na Trsatu, čija je svrha bila prikupiti sredstva za gradnju i uređenje trsatske crkve. Nakon što je pravila Društva odobrio senjsko-modruški biskup Maurović, a potom i Odjel za unutarnje poslove banske vlade, formiran je upravni odbor Društva na čelu kojega se nalazio tadašnji gvardijan fra Romuald Jereb. Postupno prikupljajući sredstva, Društvo je tijekom sljedećih desetak godina sukcesivno naručilo više projekata za obnovu i proširenje samostana i crkve, no sva su ta rješenja

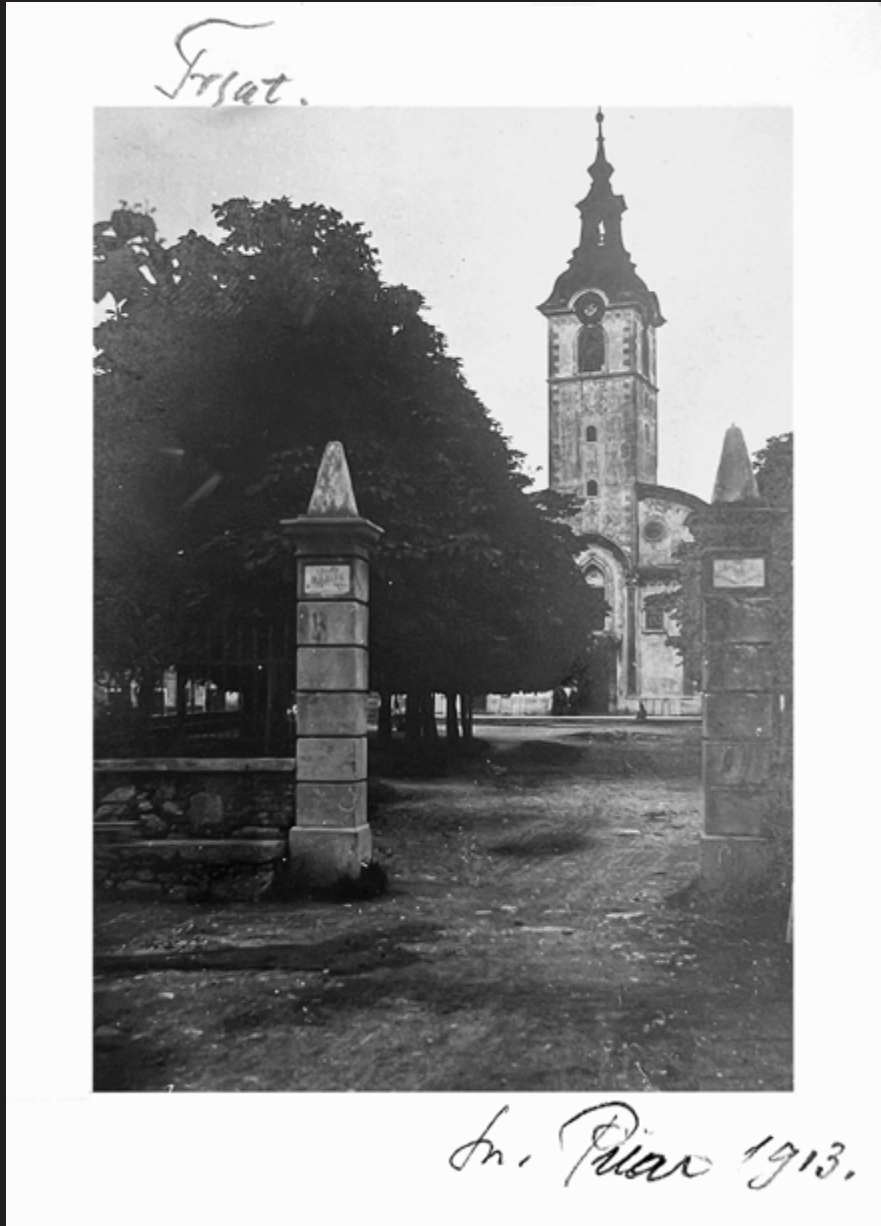

Fig. / Sl. 3 Martin Pilar, *Trsat*, 1913. (fotografija je snimljena tijekom terenskog obilaska Trsatskog svetišta, po nalogu Zemaljskog povjerenstva za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika). Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arhiv Kabineta za teoriju arhitekture, Arhiv Petra Knolla, Zagreb. / Martin Pilar, *Trsat*, 1913 (photograph taken during a field survey of the Trsat Sanctuary, under the direction of the *National Commission for the Preservation of Artistic and Historical Monuments*). Faculty of Architecture, University of Zagreb, Archive of the Section for the Theory of Architecture. Petar Knoll Archive.

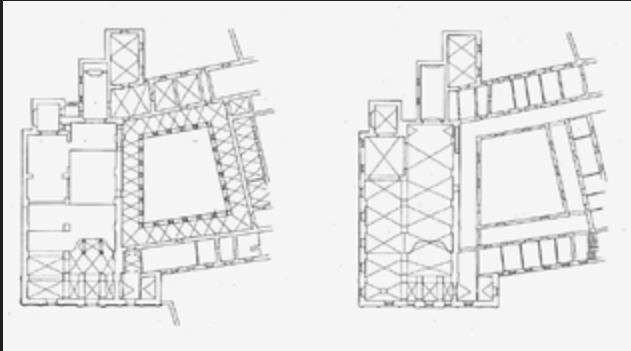

Fig. / Sl. 4 Viktor Kovačić, *Svetište Majke Božje Trsatske, Projekt obnove crkve i samostana*, tlocrt prizemlja i kata, 1:200, 1913./1914. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-87454. / Viktor Kovačić, *Sanctuary of Our Lady of Trsat, Church and Monastery Restoration Project*, ground floor and first floor plan, scale 1:200, 1913–1914. Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-87454.

Fig. / Sl. 5 Viktor Kovačić, *Svetište Majke Božje Trsatske, Projekt obnove crkve i samostana*, poprečni presjek kroz crkvu i samostan, 1:50, 1913./1914. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-3182. / Viktor Kovačić, *Sanctuary of Our Lady of Trsat, Church and Monastery Restoration Project*, cross-section of the church and monastery, scale 1:50, 1913–1914. Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-3182.

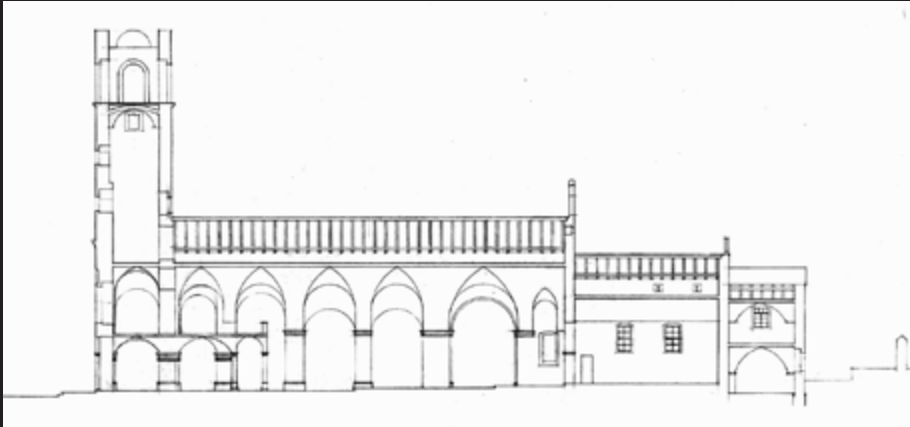

Fig. / Sl. 6 Viktor Kovačić, *Svetište Majke Božje Trsatske, Projekt obnove crkve i samostana*, uzdužni presjek kroz crkvu, 1:100, 1913./1914. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-3179. / Viktor Kovačić, *Sanctuary of Our Lady of Trsat, Church and Monastery Restoration Project*, longitudinal section of the church, scale 1:100, 1913–1914. Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-3179.

iz ovog ili onog razloga bila odbacivana. Kronološkim redoslijedom, u intenzivnom projektantskom nadmetanju svojim su se prijedlozima izredali: Hans Pascher, Schmidtov učenik i plodan projektant sakralnih građevina iz Graza (prvi projekt 1905. i modificiran iz 1907., koja su oba odbacili i vlada i Društvo),¹⁵ potom, po preporuci Carla Seidla, Anselm Werner, benediktinski redovnik graditelj iz štajerske opatije Seckau (prvi projekt 1908., protiv kojeg je ustalo Društvo umjetnosti na čelu s Kršnjavim i Bojničićem, s prigovorom da se u njemu ne pazi na frankopanske grobnice), zatim Jože Plečnik (dvi-je varijante projekta iz 1909./1910.),¹⁶ kojega je na preporuku dvorskog savjetnika inženjera Brausewettera angažirao za očuvanje svetišta vrlo zainteresirani nadvojvoda Franjo Ferdinand, nakon čega je 1910. uslijedio i drugi Wernerov projekt (vrlo sličan Plečnikovu rješenju).¹⁷ Naposljetku je, po preporuci Isidora Kršnjavoga, 1912. angažiran i Herman Bollé, kojega su, kako ističe Vicelja, trsatski franjevci nevoljko prihvatili bojeći se njegovih purifikatorskih sklonosti kojima bi moglo biti uklonjeno mnogo dragocjenoga crkvenog inventara i opreme.¹⁸

Ipak, i Bolléovo je rješenje odbačeno, a glavnu ulogu u negativnoj ocjeni Bolléova projekta odigralo je Zemaljsko povjerenstvo za čuvanje umjetnih i historičkih spomenika pod vodstvom tajnika Gjüre Szabe, ogorčenog protivnika Bolléo-va stilskog pristupa restauraciji.¹⁹ Da je, uz početak Prvog svjetskog rata, upravo Zemaljsko povjerenstvo presudilo Bolléovu projektu može se indirektno naslutiti iz Szabove kriptične rečenice u *Izvještaju o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje spomenika za 1912. i 1913. godinu*: „O nastojanju ovoga povjerenstva, da se sačuva i dostojno obnovi samostanska crkva na Trsatu, objelodanit će se potanki prikaz u slijedećem izvještaju, jer stvar nije još dokrajčena.”²⁰ No o generalnom stavu Zemaljskog povjerenstva prema obnovi i proširenju crkve mnogo otvorenije i jasnije govori početak nepotpisanog i nedatiranog, ali Szabovim rukopisom napisanog koncepta mišljenja koje se odnosilo na Bolléov projekt: „Za restauraciju franjevačke crkve na Trsatu bilo je do sada, što je nama znano, više arhitektonskih osnova. U svima kao što i u ovoj što je pred nama, osnivatelji su zapravo zamislili novu crkvu, pridržavši od postojeće tek nekoliko zidova. Nijedan nije nastojao da se prikloni i prilagodi sadanjem stanju i obliku crkve i njezinim arhitektonskim formama, nijedan nije pomislio da se barem malo osloni na karakteristični primorski način gradnje, već je nemilice rušio i pregradjivao, što je smetalo njegovu zamisao, tudju spomeniku, koji se imade 'restaurirati', skroz stranu za naše Primorje. Ovakav postupak restauratorâ, kojim se iz kamene povijesti naroda kidaju listovi starih bilježaka, da se mogu upisati novi, često neugledni, redci stubokom se protivi temeljnim zasadama današnje nauke ob očuvanju spomenika, pa je Povjerenstvo z. o. u. i h. sp. pozvano, da uzdigne svoj glas proti ovakovom uništavanju naših starina.”²¹ (Sl. 3). Evidentnu promjenu konzervatorske paradigme koju detektiramo u Szabovim rečenicama precizno rezimira Dragan Damjanović: „Dvoržakovski nazori o zaštiti spomenika, koje je radikalno zastupao Szabo, nisu više podnosili ovakav pristup restauraciji spomenika pa je Bolléov koncept odbačen. Ono što je bilo prihvatljivo

iz ovog ili onog razloga bila odbacivana. Kronološkim redoslijedom, u intenzivnom projektantskom nadmetanju svojim su se prijedlozima izredali: Hans Pascher, Schmidtov učenik i plodan projektant sakralnih građevina iz Graza (prvi projekt 1905. i modificiran iz 1907., koja su oba odbacili i vlada i Društvo),¹⁵ potom, po preporuci Carla Seidla, Anselm Werner, benediktinski redovnik graditelj iz štajerske opatije Seckau (prvi projekt 1908., protiv kojeg je ustalo Društvo umjetnosti na čelu s Kršnjavim i Bojničićem, s prigovorom da se u njemu ne pazi na frankopanske grobnice), zatim Jože Plečnik (dvi-je varijante projekta iz 1909./1910.),¹⁶ kojega je na preporuku dvorskog savjetnika inženjera Brausewettera angažirao za očuvanje svetišta vrlo zainteresirani nadvojvoda Franjo Ferdinand, nakon čega je 1910. uslijedio i drugi Wernerov projekt (vrlo sličan Plečnikovu rješenju).¹⁷ Naposljetku je, po preporuci Isidora Kršnjavoga, 1912. angažiran i Herman Bollé, kojega su, kako ističe Vicelja, trsatski franjevci nevoljko prihvatili bojeći se njegovih purifikatorskih sklonosti kojima bi moglo biti uklonjeno mnogo dragocjenoga crkvenog inventara i opreme.¹⁸

15 Vicelja, „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća”, 114–121; Brantner, *Der Architekt Hans Pascher (1858–1942). Kirchenneubauten in der heutigen Steiermark*; Damjanović, *Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historicizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta*, 16 Maleković, *Jože Plečnik: projekti i realizacije u Hrvatskoj: 1909–1956*; Mader, *Sfinga z Belvederja. Nadvojvoda Franz Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri = Die Sphinx vom Belvedere. Erzherzog Franz Ferdinand und die Denkmalspflege in Istrien*, 17 Iscrpnije o projektima i okolnostima angažmana svakog od ovih projektanata vidi u: Vicelja, „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća”, 114–121.

18 Iako Vicelja navodi da se od Bolléova projekta u samostanskom arhivu sačuvao samo tlocrt prvog kata crkve i presjek, opsežna se dokumentacija Bolléova projekta za trsatsku crkvu i samostan čuva u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Detaljnije vidi u: Damjanović, „Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse”, 54–56.

19 U fondu „Dokumentacijska grada Zemaljskog povjerenstva za zaštitu spomenika kulture (1910.-1928.)”, mapa ZP-1913-93, Središnje dokumentacije s područja kulturne baštine UZKB MKiM čuva se više dokumenata i izvještaja o naporima Zemaljskog povjerenstva da se spriječe neprimjerene intervencije na trsatskom Svetišu. To su, među ostalim, Szabov opširan izvještaj *Postanak i sadašnje stanje samostanske crkve na Trsatu* u kojem je po prostornim cjelinama („A. Svetište”, „B. Glavna ladja crkve trsatske”, „C. Pobočna ladja i pjevalište”, „D. Sakristije”, „E. Pročelje i toranj”) i u dva inventarizacijska poglavlja („Oltari u samostanskoj crkvi na Trsatu god. 1913.” i „Grobnice i nadgrobne ploče u crkvi”) iznio historijat i kulturno-povijesnu valorizaciju trsatske crkve; potom izvješće Janka Holjca od 10. lipnja 1913., u kojem u okvirno tri sadržajne cjeline: 1) analizira postojeće stanje, 2) iznosi svoje općenite projektantsko-valorizacijske smjernice te 3) nepovoljno ocjenjuje (u to vrijeme očigledno još uvijek radni) Bolléov projekt; te naposljetku dopis koje je Zemaljsko povjerenstvo u predmetu „Trsat, pregradnja crkve” 21. lipnja 1913. uputilo Odjelu za bogoštovlje i nastavu Kraljevske zemaljske vlade. Bogoštovni se odjel potom obratio prof. Petru Knollu sa zahtjevom da iznese mišljenje s „umjetno-znanstvenog gledišta”. Nabrajajući razloge svojeg protivljenja, Knoll je u dopisu od 19. ožujka 1914. odgovorio: „čistom savješću i u potpunom uvjerenju moram visokoj kr. zemaljskoj vladi na njezin poziv savjetovati, da Bolléov projekt ne odobri” (Petar Knoll, „Obnova samostanske crkve na Trsatu”, dopis od 19. ožujka 1914., Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arhiv Kabineta za teoriju arhitekture).

20 Szabo, „Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje spomenika u g. 1912. i 1913.”, 318. Zbog prestanka rada povjerenstva 1914. taj prikaz nikad nije objavljen.

21 Središnja dokumentacija s područja kulturne baštine UZKB MKiM, fond „Dokumentacijska grada Zemaljskog povjerenstva za zaštitu spomenika kulture (1910.-1928.)”, mapa ZP-1913-93, bez sign. Nakon iscrpne analize projekta, u kojoj ni na jednom mjestu izrijeком ne spominje Bolléa, ovaj nepotpisan i nedatiran dokument od četiri Szabovom rukom ispisane stranice zaključno završava sljedećim mišljenjem: „Prema svemu gornjemu povjerenstvo z. o. u. i h. sp. mora predležću osnovu za pregradnju franjevačke crkve na Trsatu ot-kloniti kao nepodesnu i protivnu zasadama ob očuvanju historičkih spomenika.”

iz ovog ili onog razloga bila odbacivana. Kronološkim redoslijedom, u intenzivnom projektantskom nadmetanju svojim su se prijedlozima izredali: Hans Pascher, Schmidtov učenik i plodan projektant sakralnih građevina iz Graza (prvi projekt 1905. i modificiran iz 1907., koja su oba odbacili i vlada i Društvo),¹⁵ potom, po preporuci Carla Seidla, Anselm Werner, benediktinski redovnik graditelj iz štajerske opatije Seckau (prvi projekt 1908., protiv kojeg je ustalo Društvo umjetnosti na čelu s Kršnjavim i Bojničićem, s prigovorom da se u njemu ne pazi na frankopanske grobnice), zatim Jože Plečnik (dvi-je varijante projekta iz 1909./1910.),¹⁶ kojega je na preporuku dvorskog savjetnika inženjera Brausewettera angažirao za očuvanje svetišta vrlo zainteresirani nadvojvoda Franjo Ferdinand, nakon čega je 1910. uslijedio i drugi Wernerov projekt (vrlo sličan Plečnikovu rješenju).¹⁷ Naposljetku je, po preporuci Isidora Kršnjavoga, 1912. angažiran i Herman Bollé, kojega su, kako ističe Vicelja, trsatski franjevci nevoljko prihvatili bojeći se njegovih purifikatorskih sklonosti kojima bi moglo biti uklonjeno mnogo dragocjenoga crkvenog inventara i opreme.¹⁸

22 Damjanović, „Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse”, 56.

23 U proljeće 1913. Povjerenstvo je na Trsat uputilo i dva svoja člana, arhitekte Martina Pilara i Janka Holjca, sa zadatkom da se upoznaju sa stanjem crkve i željama trsatskih franjevaca te da o svemu podnesu detaljno izvješće. Podnoseći izvješće u lipnju 1913., u kojemu nepovoljno ocjenjuje Bolléove još uvijek radne nacрте, Holjac među ostalim navodi: „Konačno mi je pripomenuti, da po želji samih Franjevaca g. Bolle jur preradjuje ove nacрте [...]. Ti tako preradjeni nacrti tek su u izradku, te se danas o njima ne može suditi.” Izvor: Janko Holjac, „Franjevačka crkva na Trsatu”, 10. lipnja 1913., rukopis, fond „Dokumentacijska grada Zemaljskog povjerenstva za zaštitu spomenika kulture (1910.–1928.)”, mapa ZP-1913-93 (MKiM-UZKB, Središnja dokumentacija s područja kulturne baštine).

24 Horvat, „Sjećanja i razmatranja na temu Bollé–Szabo”, 78–93.

25 U pismu gvardijanu Jerebu iz studenoga 1913. — istog mjeseca kad je u evidenciji prihoda i rashoda atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić” zabilježen prvi primitak honorara za trsatsko Svetište — očigledno odgovarajući na gvardijanov prethodni upit, Szabo piše: „Što se tiče Vaše primjedbe, da bi kod novogradnje mogli koji od mlađjih zagrebačkih arhitekata biti zainteresovani, slobodan sam primijetiti, da je meni osobno, a još više povjerenstvu posve svejedno, tko je zainteresovan pri tom poslu. Neka to bude najstariji arhitekt ili najmladji samo neka donese pošteno i čestito djelo, koje će i Vaše želje ispuniti i naše opravdane zahtjeve uzvažiti [...]” Dopis Gj. Szabe gvardijanu Jerebu, 27. studenoga 1913., fond „Dokumentacijska grada Zemaljskog povjerenstva za zaštitu spomenika kulture (1910.-1928.)”, mapa ZP-1913-93 (MKiM-UZKB, Središnja dokumentacija s područja kulturne baštine).

26 To su nacrti označeni inventarnim brojevima (MK-UZKB-OVK-): 3177 (tlocrt prizemlja crkve i velikog klaustra samostana), 3178 (tlocrt kata crkve i velikog klaustra), 3179 (uzdužni presjek kroz crkvu, olovka), 3180 (uzdužni presjek kroz crkvu, olovka), 3181 (tlocrti prizemlja i kata crkve i velikog klaustra, dva nacрта na istom listu), 3182 (poprečni presjek kroz crkvu i veliki klostar, olovka), 8754 (tlocrti prizemlja i kata crkve i velikog klaustra, dva nacрта na istom listu), 8755 (tlocrti prizemlja i kata crkve i velikog klaustra, dva nacрта na istom listu), 8756 (tlocrt kata crkve i velikog klaustra), 8757 (tlocrt kata crkve i velikog klaustra), 8758 (tlocrt prizemlja crkve i velikog klaustra) i 8759 (tlocrt prizemlja crkve i velikog klaustra samostana). Na temelju analize digitaliziranih nacрта s portala *eKultura*, može se zaključiti da je riječ o tri kompleta čistih tlocrtnih podloga postojećeg stanja u različitim mjerilima (po dva identična lista s nacrtima prizemlja i kata u mjerilu 1 : 100 i po jedan list s dva nacрта prizemlja i kata u mjerilu 1 : 200) koje je Kovačić pripremio za rad na projektu te još tri presjeka postojećeg stanja koja je iscrtao olovkom (dva uzdužna i poprečni, iscrtan prema Bolléovu nacrtu). Zanimljivo je primijetiti da su u toj trsatskoj projektantskoj paradi koja je potrajala cijelo jedno desetljeće projekti slobodno cirkulirali među arhitektima (a i članovima Povjerenstva). Tako su neki Pascherovi nacrti nađeni u Bolléovoj trsatskoj mapi u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu, Wernerov drugi projekt slobodna je prerada Plečnikova rješenja, a Kovačić je svoje presjeke postojećeg stanja iscrtao evidentno se koristeći Bolléovim nacrtom kao podlogom.

27 Matejičić, „Franjevački samostan i crkva Gospe Trsatske”, 219–225.

iz ovog ili onog razloga bila odbacivana. Kronološkim redoslijedom, u intenzivnom projektantskom nadmetanju svojim su se prijedlozima izredali: Hans Pascher, Schmidtov učenik i plodan projektant sakralnih građevina iz Graza (prvi projekt 1905. i modificiran iz 1907., koja su oba odbacili i vlada i Društvo),¹⁵ potom, po preporuci Carla Seidla, Anselm Werner, benediktinski redovnik graditelj iz štajerske opatije Seckau (prvi projekt 1908., protiv kojeg je ustalo Društvo umjetnosti na čelu s Kršnjavim i Bojničićem, s prigovorom da se u njemu ne pazi na frankopanske grobnice), zatim Jože Plečnik (dvi-je varijante projekta iz 1909./1910.),¹⁶ kojega je na preporuku dvorskog savjetnika inženjera Brausewettera angažirao za očuvanje svetišta vrlo zainteresirani nadvojvoda Franjo Ferdinand, nakon čega je 1910. uslijedio i drugi Wernerov projekt (vrlo sličan Plečnikovu rješenju).¹⁷ Naposljetku je, po preporuci Isidora Kršnjavoga, 1912. angažiran i Herman Bollé, kojega su, kako ističe Vicelja, trsatski franjevci nevoljko prihvatili bojeći se njegovih purifikatorskih sklonosti kojima bi moglo biti uklonjeno mnogo dragocjenoga crkvenog inventara i opreme.¹⁸

krajem 1870-ih i početkom 1880-ih u Hrvatskoj, u drugom je desetljeću 20. stoljeća naišlo na izuzetno snažan otpor, a kako autoritet Kršnjavoga više nije bio ni približno tako jak kao prije, Bollé je doživio vjerojatno najveći poraz u svojoj projektantskoj karijeri.”²²

Kako se, dakle, vidi iz dokumenata i aktivnosti Zemaljskog povjerenstva, ono je u zaustavljanju Bolléova projekta bilo osobito aktivno 1913., upravo u vrijeme kada je u evidenciji prihoda i rashoda atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić” zabilježen i kratkotrajni Kovačićev angažman na trsatskom svetišu.²³ U takvim okolnostima, poznavajući Szabovu i Kovačićevu svjetonazorsku bliskost u pristupima obnovi graditeljske baštine, nije nemoguće spekulirati da je, u potrazi za odgovarajućom alternativom mrskom mu Bolléu,²⁴ baš Gjuro Szabo (ili netko od ostalih članova Zemaljskog povjerenstva) ipak neslužbeno kumovao tome da se i Viktor Kovačić možda okuša sa svojim prijedlogom, no iz nepoznatih razloga Kovačićev projekt nikad nije završen.²⁵

U Kovačićevoj ostavštini pri Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture i medija (MK-UZKB-OVK) čuva se 12 nacрта pod zajedničkom predmetnom odrednicom „Viktor Kovačić, Svetište Majke Božje Trsatske, Projekt obnove i proširenja crkve i samostana, 1912.”²⁶ U naravi je riječ o tri identična kompleta „čistih” tlocrta prizemlja i kata crkve s dijelom samostanskog kompleksa (veliki klostar) u različitim mjerilima (1 : 100, 1 : 200) te jednom poprečnom (1 : 50) i dvama uzdužnim presjecima (1 : 100) crkve iscrtanima olovkom. Poprečni presjek (1 : 50) iz Kovačiće-va kompleta nacрта očigledno je iscrtan prema Bolléovu nacrtu kako bi se dobio čisti presjek postojećeg stanja kao inicijalna projektantska podloga. Nijedan od sačuvanih projekata ostalih arhitekata ne sadržava uzdužni presjek kroz crkvu, pa je možda zato Kovačić taj nacrt iscrtao olovkom, studirajući tako postojeće stanje i pripremajući sebi podlogu. Bilo kako bilo, nijedan od sačuvanih Kovačićevih nacрта zapravo ne prikazuje ništa drugo osim postojećeg stanja, pa se nameće zaključak da s projektom zapravo nikad nije daleko ni odmaknuo (Sl. 4, 5, 6).

Epiloga radi, spomenimo da je na samom početku Prvog svjetskog rata Stjepan Podhorsky 1914. predložio rješenje prema kojem je sačuvana unutrašnjost crkve, stari samostan i klostar, ali je bilo predviđeno rušenje pročelja crkve. Društvo za uzdržavanje historijskih spomenika odbilo je i ovaj nacrt (koji je arhitekt potom dijelom izmijenio i još jednom bezuspješno predložio tek 1923.). Konačno, Dobrotvorno društvo za pregradnju, povećanje i poljepšanje franjevačke crkve Bl. Djevice Marije na Trsatu prestalo je s radom 1920., a novi je gvardijan fra Rafael Rodić s prikupljenim sredstvima bez ikakvih drastičnih zahvata uredio postojeću crkvu i samostan na kojem je podignuo još jedan kat.²⁷

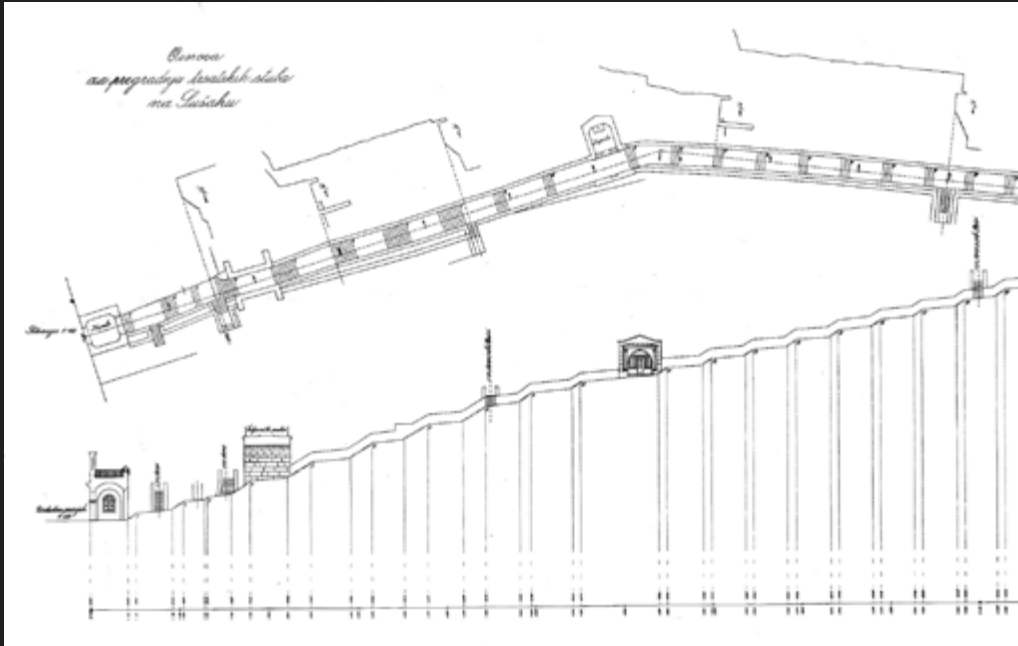

Fig. / Sl. 7 Viktor Kovačić, *Osnova za pregradnju trsatskih stuba na Sušaku*, tlocrti i presjeci 1:100 – sekcija 1, 1913./1914. [zbog oštećenja nacрта desni segment nije skeniran]. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-3259. / Viktor Kovačić, *Plan for the Reconstruction of the Trsat Stairway in Sušak*, floor plans and cross-sections, scale 1:100 – section 1, 1913–1914 (due to the damage of the plan, the right segment was not scanned). Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-3259.

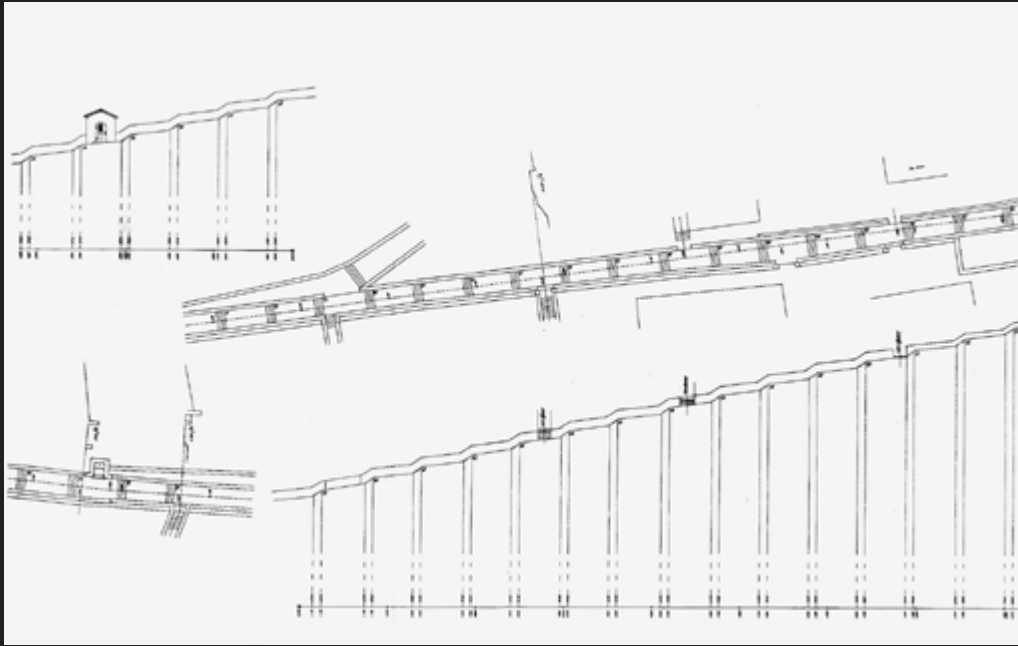

Fig. / Sl. 8 Viktor Kovačić, *Osnova za pregradnju trsatskih stuba na Sušaku*, tlocrti i presjeci, 1:100 – sekcija 2, 1913./1914. [zbog oštećenja nacрта lijevi segment nije skeniran]. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-3261. / Viktor Kovačić, *Plan for the Reconstruction of the Trsat Stairway in Sušak*, floor plans and cross-sections drawn at a scale of 1:100 – section 2, 1913–1914 (due to the damage of the plan, the left segment was not scanned). Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-3261.

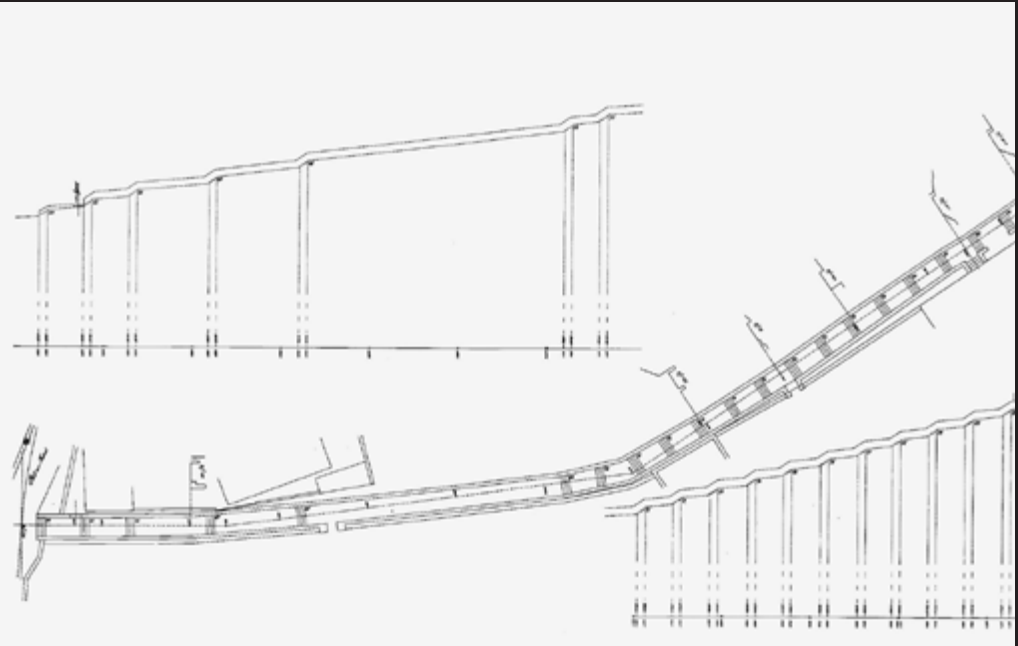

Fig. / Sl. 9 Viktor Kovačić, *Osnova za pregradnju trsatskih stuba na Sušaku*, tlocrti i presjeci, 1:100 – sekcija 3, 1913./1914. [zbog oštećenja nacрта desni segment nije skeniran]. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-3260. / Viktor Kovačić, *Plan for the Reconstruction of the Trsat Stairway in Sušak*, floor plans and cross-sections, scale 1:100 – section 3, 1913–1914 (due to the damage of the plan, the right segment was not scanned). Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-3260..

KOVAČIĆEVA *OSNOVA* ZA *PREGRADNJU TRSATSKIH* *STUBA NA SUŠAKU*

Za razliku od nejasnog opsega angažmana na projektu za obnovu i proširenje trsatske crkve i samostana, Kovačićeva *Osnova za pregradnju Trsatskih stuba na Sušaku* potpu-no je dovršen projekt od kojeg su sačuvana četiri nacrti i jedna prostoručna perspektivna skica odmorišta. Tri nacrti prikazuju u sekcijama tlocrt s razvijenim uzdužnim presje-kom (Sl. 7, 8, 9), a četvrti je naslovljen „Pergola sa bunarom na 40. podestu” i prikazuje tlocrt uređenja odmorišta s dva pogleda i detaljima u presjeku.²⁸ Osim grafičke dokumenta-cije, također je sačuvano više dopisa, prijedlog ugovora sa sušačkim općinskim poglavarstvom iz kolovoza 1913. te tek-stualno obrazloženje projekta, na temelju kojih je moguće rekonstruirati okolnosti narudžbe i tijek projekta.²⁹ Projekt koji je od atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić” naručilo su-šačko Općinsko poglavarstvo³⁰ moguće je na temelju ugo-vora datirati u 1913./1914.,³¹ što također potvrđuju upisi u evidenciji prihoda i rashoda atelijera (honorari za Trsatske stube evidentirani su za studeni 1913. te veljaču, ožujak i travanj 1914.).³² Svi nacrti opisani su i is crtani prepoznat-ljivim Kovačićevim duktusom (a onaj za uređenje pergole s bunarom je i potpisan) pa je nedvojbeno da je riječ o njego-vu (a ne Ehrlichovu) rješenju. Iz sačuvanog prijedloga ugo-vora može se zaključiti da je opseg ugovorene dokumenta-cije (potpuni tlocrt, uzdužni presjek i karakteristični presjeci u mjerilu 1 : 100, izvedbeni detalji, potrebne perspektivne skice, troškovnik) bio i nešto veći od izrađenog, no s obzi-rom na to da nikad nije došlo do izvedbe preuređenja stuba (čemu je vjerojatno presudio i početak Prvog svjetskog rata u srpnju 1914.), troškovnik te građevni nadzor i revizija obra-čuna po dovršetku radova nisu nikad niti bili aktualizirani.³³

Međutim, Kovačićevi nacrti za Trsatske stube čine zaokru-ženu, jasnu i projektantski u potpunosti domišljenu cjelinu autorskog rješenja, koju je moguće rastumačiti uz pomoć njegova, također sačuvanog, tekstualnog obrazloženja pro-jektiranog zahvata. *Osnova za rekonstrukciju trsatskih stuba na Sušaku* strojopisni je dokument opsega pet tekstualnih stranica koji se sadržajno može podijeliti u tri cjeline: uvod-no se navode okolnosti Kovačićeva boravka na Sušaku i pre-gleda Trsatskih stuba u listopadu 1913. (str. 1), potom se na-vodi 12 programskih točaka (str. 1 i 2) te naposljetku slijedi „Opis osnove”, tj. Kovačićevo taksativno obrazloženje rješe-nja po redosljedu programskih točaka (od druge polovice str. 2 do kraja str. 5).³⁴

Kao što tlocrti stuba s presjecima pokazuju, a Kovačićevo tekstualno obrazloženje izrijeком potvrđuje, novim se pri-jedlogom uređenja nije zadiralo u vjekovnu trasu stubišta: „pošto se glavna podjelba stuba kroz dugi niz godina poka-zala posvema svrsi shodnom, to je ista pridržana”.³⁵ U pro-gramskim je točkama ta odluka bila argumentirana uvjeto-vanošću „historičkim i topografskim mjesnim okolnostima”. Kovačićevim je rješenjem, međutim, bilo predviđeno potpu-no i dosljedno ujednačavanje svih stuba i njihova prerada

28

Riječ je o gradi sljedećih inventarnih brojeva i opisa (navedeno prema podacima s digitalne platforme *eKultura*): 1) „Viktor Kovačić, 1912. g., Trsatske stube Petra Kružića, projekt uređenja, paus papir: tuš na pausu 183 × 74,7 cm, inv. br. UZKB-OVK-3259”; 2) „Viktor Kovačić, Trsatske stube Petra Kružića, projekt uređenja, 1912., tuš na papiru 181 × 74,5 cm, inv. br. UZKB-OVK-3261”; 3) „Viktor Kovačić, Trsatske stube Petra Kružića, pro-jekt uređenja, 1912., tuš na papiru 167 × 73,5 cm, inv. br. UZKB-OVK-3260”; 4) „Viktor Kovačić, Trsatske stube Petra Kružića, projekt uređenja 1 : 25, 1912., tuš na papiru 100 x 67,3 cm, inv. br. UZKB-OVK-3183”; 5) „Viktor Kovačić, Trsatske stube Petra Kružića, studija uređenja, pogled, 1912., tuš na papiru 24 × 28 cm, inv. br. UZKB-OVK-273”. Nažalost, objavljeni digi-talizirani nacrti pod brojevima 1), 2) i 3) zbog oštećenja nisu skenirani u potpunoj veličini. Tekstualni dijelovi projekta i popratni dopisi nisu digi-talizirani, a čini se da su sve inventarne datacije nacrti netočne jer je evidentno riječ o 1913. i 1914. Također, kao što je već navedeno, prostoruč-na perspektivna skica pod brojem 5) i na digitalnoj je platformi *eKultura* objavljena zrcalno.

29

U pisanoj bilješci koju je Krešimir Galović elektroničkom poštom poslao autoru ovog članka 16. svibnja 2025. navodi se kako su Ehrlich i Kovačić prijedlog ugovora s traženim iznosom honorara poslali sušač-kom poglavarstvu 7. kolovoza 1913. te da im je ubrzo potom stigao od-govor općinskog načelnika Domazetovića u kojem navodi da ne može pristati na honorar veći od 3000 kruna s obzirom na to da je isti projekt već ranije bio ponuđen arhitektu Edi Šenu za niži iznos. Prema Galoviću, ugovor za rekonstrukciju Trsatskog stubišta potpisan je 20. kolovoza 1913., uz obvezu općinskog Poglavarstva da stavi „arhitektima na dispoziciju fo-tografske snimke postojećih skalina i okolice istih kao i točni građevni program za sastav osnove” (dopis s prijedlogom ugovora iz kolovoza 1913., MK-UZKB-OVK). No, kako dalje navodi Galović, s obzirom na to da „po potpisivanju ugovora na adresu atelijera Ehrlich & Kovačić nisu stigli gra-devni program i fotografije, arhitekt Ehrlich uputio je 10. rujna sušačkom Poglavarstvu dopis u kome ga upozorava da nije moguće započeti s izra-dom osnove stuba bez građevnog programa. Iz tog razloga, javlja nadalje Ehrlich, *da će arhitekt Viktor Kovačić skorih dana stići na Sušak, te će stvari još i na licu mjesta proučiti.*” U dostupnoj literaturi o Šenu nigdje se ne spominju Trsatske stube pa je vjerojatno bila riječ o nerealiziranoj ponudi za posao koji je možda sam Šen, nakon inicijalnih pregovora, prepustio Kovačiću (tj. preporučio ga) s obzirom na to da, za razliku od Kovačića, u to vrijeme nije imao projekata na udaljenom Kvarneru.

30

Podjelom bakarskog municipija 1874. nastalo je više upravnih općina, među njima i trsatska, koja je obuhvaćala Sušak, Vežicu i Trsat. Trsatu su 1876. priključeni Kostrena i Draga, a 1877. Općina je s Trsata premještena na Sušak.

(upotrebom starih zatečenih!) tako da visina čela bude uni-formno 15 cm, a dubina gazišta 30 cm cijelom trasom (pro-gramska točka 3), što bi, naravno, rezultiralo i povećanjem broja stuba u svakom od krakova (Kovačić navodi jednu do dvije stube više u svakom kraku). Projektiranom prilagod-bom geometrije stubišta također je bio postignut ujednačen uzdužni nagib (od 7 do 11 %) svih podesta (programska toč-ka 4), a bilo je planirano izvesti i nove rubne (ogradne) pa-rapete upotrebljavajući kameni materijal koji bi nastao raz-gradnjom zatečenih (programska točka 5). Nova geometrija stubišta ne bi znatno utjecala na prilagodbe ulaza okolnih kuća na stube, jer su se, kako navodi Kovačić, „trsili, da kod osnivanja novog stubišta bude razlika glavnog novog profila prema starom što neznatnija”.³⁶

Sedma programska točka bavi se stanjem zavjetnih kapelica uzduž Stuba, koje daju „čitavoj skalinadi vrlo karakterističko obilježje [...], ali su djelomice zapuštene, djelom pak prigrad-njama u svom izgledu i učinku smetane”.³⁷ Stoga Kovačić detaljno analizira stanje svake kapelice, pozivajući se pri-tom na danas zagubljene numerirane fotografije koje prate obrazloženje, i predlaže odgovarajuće radove obnove. Osma i deveta točka pragmatične su napomene o potrebi izvedbe poprečnih kanalisa (rigola) za prikupljanje i odvod kišnice koji bi bili pokriveni željeznim rešetkama te o sukcesivnoj izvedbi preuređenja stuba koja bi omogućila izvedbu kana-lizacije, vodovoda, plinskog i električnog razvoda.

Deseta programska točka odnosi se na prekid trase stuba na 63. podestu, gdje se planiralo proširenje postojeće ce-ste (danas Prijelaz Franje Paravića) na 8m koja, položena po slojnicama, na tom mjestu okomito siječe smjer uspona. Kovačić je ovdje očigledno zaokupljen mikrourbanističkim rješenjem križanja i utjecajem očekivane okolne izgradnje koja je u dogledno vrijeme trebala uokviriti prijelaz u nasta-vak pješačkog pravca prema svetištu, pa Općini savjetuje da mu se dostave građevinske dozvole za novu izgradnju na objema stranama 64. podesta „na proučenje”.

Prema programskoj točki 11, arhitekti su trebali dati i prijed-loge za „arhitektonsko naglašenje nekih za to prikladnih to-čaka”, tj. istaknutih pozicija na trasi stuba. Na to se Kovačić u svojem obrazloženju osvrnuo ovako: „Čitava je skalinada po svom položaju, te uslijed kapelica tako karakteristična, da nam se svaki dodatak čini nepotrebnim i suvišnim. Jedino je zgodno mjesto za arhitektonsko rješenje na raskršću puta, koji se odvaja na 39. (*sic!*) podestu, vodeći k trsatskoj župnoj crkvi, sad zapuštenom mjestu [...]. Sa ove točke pruža se nenadano krasni izgled na Lujzinsku cestu, na Rječinu i Rijeku. Na ovom mjestu mogla bi se izvesti — kako se to vidi iz osnove — pergola s bunarom.”³⁸

Ostavimo li postrani trodijelni pregledni nacrt cjelokupnog rješenja Trsatskih stuba, koje se ipak uglavnom bavilo pra-gmatičnim geometrijsko-tehničkim ujednačavanjem i ko-munalnim opremanjem stuba te cjelovitim uređenjem pje-šačke trase, upravo je četvrti Kovačićev nacrt („Pergola sa bunarom na 40. podestu”), posvećen razradi rješenja ove

31

Iz *Osnove za rekonstrukciju trsatskih stuba na Sušaku* moguće je posredno zaključiti da je Kovačić boravio na Sušaku nekoliko dana tijekom listo-pada 1913., gdje je s općinskom komisijom pregledao stube i odredio 12 programskih točaka na temelju kojih bi Općina sastavila dogovore-ni program. No, s obzirom na to da je Poglavarstvo odugovlačilo s po-tvrdom programa, Kovačić je usmeno dogovorene i usmeno potvrđene programske smjernice očigledno naposljetku sam rezimirao u tekstu napisanome nakon izrade rješenja (1914.).

32

Evidencija prihoda i rashoda atelijera „Arhitekti Ehrlich i Kovačić”, bez sign., MK-UZKB-OVK.

33

Kako u pisanoj bilješki autoru navodi Galović (na temelju uvida u izvornu gradu), Kovačić je u travnju 1914. zatražio isplatu honora-ra — 100 kruna za projekt i 24 za fotografije, na što je sušački načelnik Domazetović kratko odgovorio da ga ne može isplatiti jer nije osiguran gradski proračun. Zadnji je put isplata prve rate honorara zatražena u rujnu 1915., nakon kojeg datuma prestaje korespondencija sa sušačkom Općinom pa se može zaključiti da atelijeru „Arhitekti Ehrlich i Kovačić” zapravo nikad nije ni bio isplaćen cjelokupni honorar za projekt urede-nja Trsatskih stuba (od ugovorenih 2000 kruna, ukupno je, zaključno s travnjem 1914., bilo isplaćeno tek 122 krune i 40 filira).

34

Osnova za rekonstrukciju trsatskih stuba na Sušaku, bez sign., MK-UZKB-OVK. Dokument je nepotpisan i nedatiran, ali je vjerojatno napisan 1914. (nakon završetka projekta). Iz teksta je vidljivo da ga je pratilo i ne-koliko danas izgubljenih fotografija na koje se Kovačić brojem referira u tekstu kad obrazlaže pojedine elemente rješenja.

35

Osnova..., ad 2., 2 (MK-UZKB-OVK).

36

Isto, ad 6., 3 (MK-UZKB-OVK).

37

Isto, ad 7., 3–4 (MK-UZKB-OVK).

38

Isto, ad 11., 4–5 (MK-UZKB-OVK). Iako se u tekstualnom obrazloženju ovaj podest numerira kao 39., na tematskom je nacrtu naveden kao 40.

mikrolokacije i nadahnuto ilustriran prostoručnom perspektivnom skicom, potpuno nov i najsugestivniji oblikovni element cijelog projekta (Sl. 10). Taj je podest ne samo fizičko mjesto zastanka u prostoru ili virtuozna kadenca u inače prilično trezveno shvaćenom zadatku nego i prilika da se načas odmaknemo od historiografske i tehničke analize njegova rješenja za preuređenje stuba te interpretativno uronimo u kreativni imaginarij ove nerealizirane Kovačićeve minijature.

Nacrt koji nosi podnaslov (i sadržajno pojašnjenje) „Pergola sa bunarom na 40. podestu” izrađen je u mjerilu 1 : 25 te prikazuje rješenje preuređenja postojećeg podesta na cca 59 m nadmorske visine, na mjestu gdje se — od glavnog puta prema svetištu — nalijevo odvaja(la) bočna staza prema Bošketu i Sv. Jurju, otprilike nakon prve četvrtine puta sa Sušaka. Iako pouzdano ne znamo mnogo o tome u kakvom je građevinskom stanju Kovačić zatekao taj 40. podest, nema razloga vjerovati da ga je dočekalo išta više osim proširenja neuredno popločane staze i tradicijski oblikovanih krakova kamenih stuba (Sl. 11). Na ovom Y-račvanju Kovačić predviđa uređenje maloga platoa koje u sebi objedinjuje više funkcionalnih i oblikovnih elemenata — podest je istodobno raskrižje, odmorište, vidikovac i poklonac, a decentno je urešen Gospinim kipom s Djetetom na postamentu donje razine, „bunarom” (tj. česmom) s pitkom vodom za osvježanje na gornjoj razini te pergolom koja nudi ugodan hlad za kratak predah. Uz tlocrt i dva presjeka — pogleda (A-B i C-D), na nacrtu su prikazana i dva detalja — česma s pilom („bunarom”, presjek E-F) i rigol za odvod kišnice (u mjerilu 1 : 10), očigledno zato što je oborinska odvodnja i inače bila veliki komunalni problem na stubama za obilnijih kiša. Nacrt je opremljen detaljima i kotiran pa ga je moguće precizno iščitati i nedvosmisleno prispodobiti prostoručnoj perspektivnoj skici.³⁹

Na prvi pogled, rješenje je vrlo logično i jednostavno: u vrh trokuta koji nastaje simetričnim razdvajanjem dvaju krakova uspona Kovačić uglavljuje ansambl komplementarnih sadržaja koji se sastoji od Gospina kipa s Djetetom u prvom i podzida s česmom u drugom planu. U tom međuprostoru, između krakova, a ispred zidne česme s bunarom, formira malo odmorište — s glavnih pravaca kretanja izmaknut i drvenim gredicama pergole natkriven prostor za predah. S lijeve (sjeverozapadne) strane i u srednjem dijelu pergolu nose jednostavni stupci, a na desnoj su strani za oslonac pergole bile predviđene kamene konzole u visokom ogradnom zidu uz jugoistočni rub stuba.

Pomnijom analizom Kovačićeve rješenja na oblikovno-arhitektonskoj razini postaje evidentno da svojim prijedlogom sofisticirano i odmjereno artikulira prostorno-vizualni akcent utemeljen na tradiciji hodočasničkih zavjetnih kapela. No Kovačić ne radi (u sebe zatvorenu) lateralno postavljenu kapelicu ili oltarnu nišu; predviđa modernu i otvorenu, pomno estetiziranu mikrourbanističku pozornicu javne pobožnosti čestih prolaznika na račvanju postojećih komunikacija, čije se neposredno okružje tih godina sve intenzivnije urbanizira.

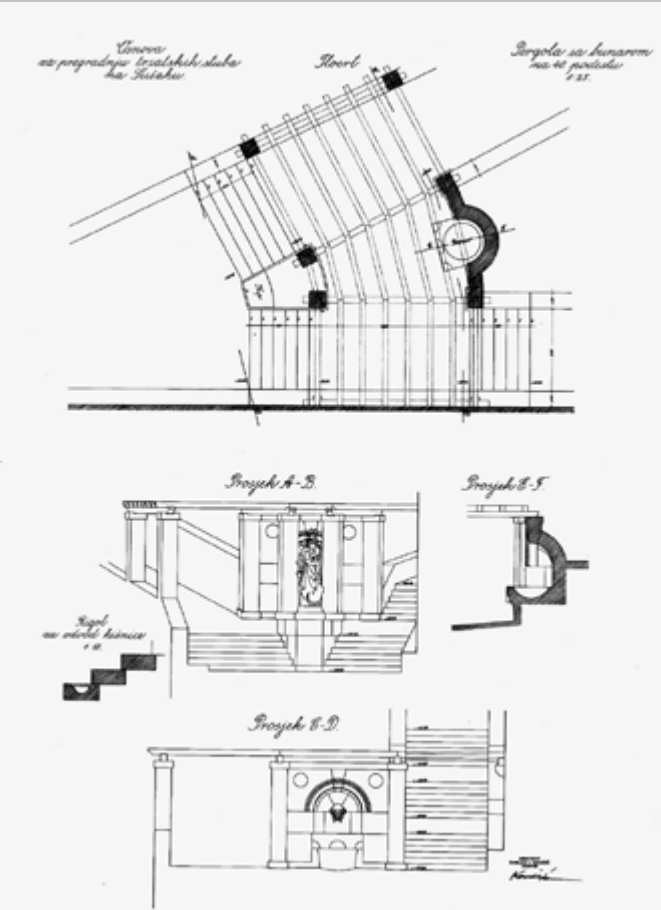

Fig. / Sl. 10 Viktor Kovačić, *Osnova za pregradnju trsatskih stuba na Sušaku: Pergola sa bunarom na 40. podestu* 1:25, 1913./1914. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-3183. / Viktor Kovačić, *Plan for the Reconstruction of the Trsat Stairway in Sušak: Pergola with a Well at the 40th Landing*, scale 1:25, 1913–1914. Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-3183.

Fig. / Sl. 11 Hubert Vaffier, *Fiume — Escaliers du Tersato* [Rijeka — Trsatske stube], fotografija, 1892., Bibliothèque nationale de France [218 phot. d’Autriche-Hongrie et des Balkans]. / Hubert Vaffier, *Fiume — Escaliers du Tersato* [Rijeka — Trsat Stairway], photograph 1892. Bibliothèque nationale de France, [218 phot. d’Autriche-Hongrie et des Balkans].

↑

Fig. / Sl. 12 Viktor Kovačić, *Perspektivna skica pergole s bunarom*, 1913./1914. Ministarstvo kulture i medija RH, Planoteka kulturne baštine, inv. br. UZKB-OVK-273. / Viktor Kovačić, *Perspective sketch of a pergola with a well*, 1913–1914. Cultural Heritage Plan Archive of the Ministry of Culture and Media of the Republic of Croatia, inv. no. UZKB-OVK-273.

↑

ARHITEKTURA I URBANIZAM | ARCHITECTURE AND URBANISM

39 Kovačić, *Osnova za pregradnju trsatskih stuba na Sušaku*, „Pergola sa bunarom na 40. podestu, 1:25”, 1913.–1914., MKM-PKB, inv. br. UZKB-OVK-3183, i (nepotpisana) „Perspektivna skica pergole s bunarom”, 1913.–1914., MKM-PKB inv. br. UZKB-OVK-273.

40

Radović Mahečić, Laslo, „Viktor Kovačić — promotor hrvatske moderne arhitekture”, 147.

41

Kovačić (nepotpisano), „Perspektivna skica pergole s bunarom”, 1913.–1914., MKM-PKB inv. br. UZKB-OVK-273.

Zamišlja maleni prolazni trg, oduhovljenu inscenaciju za pješачku pauzu — kontemplativni susret u kojem Bogorodičin kip s Djetetom u naručju, prirodne veličine i okrenut u smjeru Sušaka, dočekuje prolaznike i hodočasnike na usputnu stanku i svojevrstan kratak „sveti razgovor” (*sacra conversazione*). Ta osuvremenjena kompozicija „žive slike”, pod njegovom projektantskom režijom brižljivo kadrirana po uzoru na omiljenu religioznu temu renesansnih i baroknih majstora, kao da spremno iščekuje svoje protagoniste. Pročišćenim i sebi svojstvenim vokabularom, u skladu s Wagnerovom tezom o postupnoj smjeni stilova, Kovačić ovim rješenjem istodobno afirmira potrebu poštovanja vrijednosti tradicije, ali pokazuje i da je arhitektura umjetnost do svakog, pa i najsitnijeg detalja — koji također mora biti pomno oblikovan, bez obzira na to koliko je prostorni obuhvat zadatka malen ili na prvi pogled banalan.⁴⁰

Rješavajući dispoziciju potpuno simetrično u odnosu na pristupnu os, Mariju s Djetetom postavlja na trapezoidni postament između dvaju krakova kao središnji akcent odmorišta. Kip je vizualno uokviren parom stupaca smještenih u pozadini postamenta, odmaknutih iza kipa, a u drugom se planu pojavljuje česma u pažljivo oblikovanoj zidnoj niši (edikuli), rubno flankirana ovaj put pilastrima na ojačanim rubovima gornjeg podzida. I dok je slobodnostojeća figura Bogorodice s Isusom isturena u prostor — poput pulene na kakvom pramcu pozdravljajući pristigle hodočasnike — iza nje se, postupno, u planovima rastvara kompleksni proscenij koji svoju slojevitost i dubinu postiže arhitektonskim alatima i korištenjem zatečene geometrije mjesta, a ne dekorativnim elementima. „Bunar”, zaklonjen kipom i isprva neuočljiv kad bi se dolazilo stubama iz smjera Sušaka, zapravo je u zidu „izdubljena” česma koja evocira prirodni izvor. Voda je trebala istjecati iz usta maskerona identičnog onakvima kakve Kovačić ranije aplicira na kući Lustig (1910.) ili pak na portalu zasunske komore Gradskoga vodovodnog rezervoara na Jabukovcu (1912.) u Zagrebu, a trsatsko kameno pilo za vodu oblikovno je inspirirano tradicijskim *pucalom* — kamenom krunom južnodalmatinskih bunara. Iako na nacrtu nema tehničkih uputa o predviđenim materijalima, na temelju sačuvane perspektivne skice (Sl. 12) možemo sa sigurnošću pretpostaviti da bi cijela kompozicija bila izvedena od kvalitetnoga primorskog kamena, možda u različitim klesarskim obradama i finoćama, te s vjerojatno tamnijim drvenim gredama pergole, koja bi se — kako to prikazuje Kovačićeve perspektivna skica — s vremenom ozelenila.⁴¹

ZAKLJUČAK

Premda su Kovačićevi projekti za Trsat ostali neizvedeni, oba pokazuju njegov izniman senzibilitet i smisao za naslijeđene prostorno-ambijentalne i arhitektonske vrijednosti. Kao inaugurator i gorljivi zagovaratelj modernih ideja u svim područjima kulturnog djelovanja, u svojim je projektima primjenjivao tada nove, moderne projektantske pristupe u radu na graditeljskoj baštini, utemeljene na idejnim postavkama Aloisa Riegla i Maxa Dvořáka. Obrazovan unutar

bečkoga kulturnog kruga na prijelazu stoljeća, zasigurno je bio dobro upoznat s tada glasnim polemikama vezanima uz promjenu paradigme u pristupima očuvanju i obnovi povijesne arhitekture. Poput Dvořáka, Kovačić je na Trsatu direktno (stube) ili pak indirektno (crkva i samostan) ukazao na neotkrivene i/ili neprepoznate vrijednosti „male arhitekture” i njezina okružja, držeći da „u tom pogledu nije ništa prepoznatno da postane predmetom pažnje”.⁴² Duh mjesta (*genius loci*) temeljni je kriterij kojim se služi u procjeni opsega potrebne intervencije, no svakako ne i jedini, jer paralelno razmišlja i o namjeni te suvremenoj opremi povijesnog ambijenta koji bi tako unaprijeđen mogao svrsishodnije odgovoriti izazovima modernog vremena.

Dok je rješenje uređenja Trsatskih stuba konceptijski domišljeno i projektantski dovršeno te ga možemo cjelovito i jasno sagledati u okviru modernih konzervatorskih nastojanja, započeti, a nedovršeni projekt crkve i samostana oprežno nam tek daje naslutiti vjerojatno istovrstan pristup. Precizno i jasno artikulirano tekstualno obrazloženje projekta Trsatskih stuba vrijedno je autorsko svjedočanstvo, bez kojega bi detaljno iscrtan potez stuba s kapelicama djelovao tek kao snimka postojećeg stanja ili projektantska podloga. U tom Kovačićevu opisu čitamo projektantski afirmiranu valorizaciju zatečenog slijeda prostornih elemenata usklađenih s krajobrazom i harmonički povezanih s ritmom trsatske *skalinade*, jer prepoznaje i uvažava kako se gradilo u mjestima Hrvatskog primorja — od materijala preko tehnika do karakterističnih oblika. Njegovo rješenje vodi računa o cjelokupnom ambijentu, o mjerilu i prostorno-materijalnoj tradiciji okolne izgradnje te o postupnom srastanju okolnih kuća s kontekstom. Povijesno obnavlja, a novo (pergolu s bunarom) koncipira u suvremenom duhu, ali u skladu s karakterom mjesta i u njemu upisanoj stoljetnoj logici gradnje. Pročišćenog plasticiteta i „potpisana” maskeronom koje istih godina aplicira na kući Lustig (1910.) i na portalu zasunske komore Gradskoga vodovodnog rezervoara na Jabukovcu (1912.) u Zagrebu, pergola svjedoči o kulturi oblika koju čitamo i u drugim Kovačićevim projektima (ljetnikovac Kulmer, vila Frangeš). Ona nije tek naknadno dodani dekorativni element, nego onaj simbolički posrednik između arhitekture i okoliša koji, nezvan uz namjenu ili tipologiju, stvara *locus*.

Iz ovog se neizvedenog projekta stoga mogu dobro iščitati konceptijske postavke koje odražavaju Kovačićevu ukupnu filozofiju pristupa intervencijama na graditeljskom nasljeđu, koje poznajemo i iz njegovih drugih projekata u povijesnom ambijentu: funkcionalno i pročišćeno prostorno-programsko rješenje usklađeno s urbanističko-ambijentalnim, pejzažnim i arhitektonskim kontekstom te racionalna upotreba postojećih struktura i materijala. Kovačićevo rješenje Trsatskih stuba temelji se na preciznom opažanju i bilježenju zatečenog stanja prema kojem su izrađeni nacrti i skice, a njegov pristup karakterizira sinteza tada progresivnoga valorizacijskog stava, tehničko-racionalne svrsishodnosti, urbanističke osjetljivosti i arhitektonsko-oblikovne promišljenosti. Povezujući u svojem radu nasljeđe i modernost, nastojao je

Fig. / Sl. 13 *Fiume — panorama e strada di Tersato* [Rijeka — panorama s trsatskih stuba], razglednica, početak 20. st. Arhiva autora. / *Fiume — panorama e strada di Tersato* [Rijeka — panorama from the Trsat Stairway], postcard from the early 20th century. Author's archive.

očuvati identitet i memoriju ovog specifičnog mjesta, istodobno ga pripremajući za nove funkcionalne zahtjeve modernoga grada (Sl. 13).

Konačno, sagledavajući ove neizvedene trsatske projekte u širem kontekstu Kovačićevih preokupacija graditeljskom baštinom, potpunije otkrivamo njegovu viziju modernosti — čitamo modernitet koji ne proizlazi iz radikalnog odmak od prošlosti, nego iz prepoznavanja i valoriziranja naslijeđenih prostornih vrijednosti iz nove perspektive, u kojoj se memorija mjesta isprepliće s dinamikom novog doba.

•

42
Maroević, „Odnos Viktora Kovačića prema baštini u prostoru”, 78.

ŽIVOT UMJETNOSTI	LEON HUSNJAK
	
POPIS LITERATURE / BIBLIOGRAPHY	
Begović, Miroslav, ur. <i>Arhitekt Viktor Kovačić: Život i djelo</i> . Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski muzej arhitekture, 2003.	Mader, Brigitta. <i>Sfinga z Belvederja. Nadvojvoda Franz Ferdinand in spomeniško varstvo v Istri = Die Sphinx vom Belvedere. Erzherzog Franz Ferdinand und die Denkmalpflege in Istrien</i> . Koper: Pokrajinski muzej Koper, 2000.
Bradanović, Marijan; Hoško, Emanuel. <i>Marijin Trsat</i> . Zagreb: Turistička naklada d.o.o. – Franjevački samostan na Trsatu, 2009.	Maleković, Vladimir. <i>Jože Plečnik: projekti i realizacije u Hrvatskoj: 1909–1956</i> . Zagreb: Muzej za umjetnost i obrt, 2000.
Brantner, Karin Elisabeth. <i>Der Architekt Hans Pascher (1858–1942). Kirchenneubauten in der heutigen Steiermark</i> . 1993.	Maroević, Ivo. „Odnos Viktora Kovačića prema baštini u prostoru”, 77–90. U: <i>Arhitekt Viktor Kovačić: Život i djelo</i> , zbornik konferencije, ur. Miroslav Begović. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski muzej arhitekture, 2003.
Cvekan, Paškal. <i>Trsatsko svetište Majke Milosti i Franjevci njeni čuvari</i> , Trsat, 1985.	Matejčić, Radmila. „Franjevački samostan i crkva Gospe Trsatske”, 219–225. U: <i>Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas</i> , ur. Franjo Butorac i Igor Žic. Rijeka: Naklada Kvarner, 2013.
Damjanović, Dragan. „Herman Bollé i obnove baroknih sakralnih građevina u stilu njemačke neorenesanse”. <i>Prostor</i> 19, br. 1(41) (2011): 42–59.	Matejčić, Radmila. „Trsatske stube Petra Kružića”, 215–218. U: <i>Kako čitati grad: Rijeka jučer, danas</i> , ur. Franjo Butorac i Igor Žic. Rijeka: Naklada Kvarner, 2013.
Damjanović, Dragan. <i>Bečka Akademija likovnih umjetnosti i hrvatska arhitektura historičizma. Hrvatski učenici Friedricha von Schmidta</i> . Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2012.	Patafta, Daniel. „Projekt nove Trsatske bazilike početkom 20. stoljeća”. <i>Marijin Trsat</i> , br. 1 (2014): 6.
Domljan, Žarko. „Viktor Kovačić”. <i>15 dana</i> , XVII, br. 3 (1974): 9–13.	Szabo, Gjuro. „Izvještaj o radu zemaljskoga povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u godinama 1912. i 1913.”. <i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu</i> , vol. 13, br. 1 (1914): 317–334.
Domljan, Žarko. „Viktor Kovačić”. <i>15 dana</i> , XVII, br. 4/5 (1974): 24–30.	Radović Mahečić, Darja; Laslo, Aleksander. „Viktor Kovačić — promotor hrvatske moderne arhitekture”. <i>Radovi Instituta za povijest umjetnosti</i> , br. 21 (1997): 143–165.
Domljan, Žarko. <i>Arhitekt Hugo Ehrlich</i> . Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 1979.	Vicelja, Marina. „Neobjavljeni nacrti pregradnje crkve Majke Božje na Trsatu početkom XX. stoljeća”. <i>Dometi, časopis za kulturu i društvena pitanja</i> 24 (1–3) (1990.): 114–121.
Dvořák, Max. <i>Katekizam zaštite spomenika</i> . Prijevod: Jasenka Mirenić Bačić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2016. [1916.]	Vrignanin, Josip Srećko. <i>Sušak – Trsat: vodič i album</i> . Zagreb: Tipografija, 1932.
Galović, Krešimir. <i>Viktor Kovačić: Otac hrvatske moderne arhitekture</i> . Zagreb: EPH Media, 2015.	
Grgurić, Mladen. <i>Riječke skale [Scalinate fiumane]</i> . Rijeka: Muzej grada Rijeke, 1999.	
Horvat, Anđela. „Sjećanja i razmatranja na temu Bollé – Szabo”. <i>Život umjetnosti</i> 26/27 (1978): 78–93.	
Hoško, Emanuel. <i>Trsatski franjevci: pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu</i> . Rijeka: Adamić — Franjevački samostan Trsat, 2004.	
Jurić, Zlatko. <i>Tko je gospodin Viktor Kovačić K.H.A.? Povijest kritičke misli o arhitektu Viktoru Kovačiću od 1896. do 1943. godine</i> . Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.	
Körbler, Iva. „Katalog djela”, 365–370. U: <i>Arhitekt Viktor Kovačić: život i djelo</i> , zbornik konferencije, ur. Miroslav Begović. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Hrvatski muzej arhitekture, 2003.	
Korenić, Stjepan. „600-godišnjica na Trsatu”. <i>Danica. Koledar i ljetopis Društva svetojeronimskoga</i> 84 (1891): 69–77.	
Križić Roban, Sandra. „Arhivska građa ostavštine Viktora Kovačića pohranjena u Državnoj upravi za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu”, 345–362. U: <i>Arhitekt Viktor Kovačić: život i djelo</i> , zbornik konferencije, ur. Miroslav Begović. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatski muzej arhitekture, 2003.	
Laszowski, Emilij. <i>Gorski Kotar i Vinodol: Dio državine knezova Frankopana i Zrinskih. Mjestopisne i povijesne crtice</i> . Zagreb: Matica Hrvatska, 1923.	

TRSATSKI PROJEKTI ARHITEKTA VIKTORA KOVAČIĆA	VIKTOR KOVAČIĆ'S PROJECTS FOR TRSAT
	
ARHIVSKI IZVORI / ARCHIVAL SOURCES	MREŽNI IZVORI / ONLINE SOURCES
HR-DARI-58: Hrvatska, Državni arhiv u Rijeci, fond Gradski građevni ured Sušak.	Digitalna platforma <i>eKultura</i> . https://ekultura.hr/items/3164171 (pristupljeno: 10. srpnja 2025.).
HR-AFSZ-AKTA: Hrvatska, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Arhiva Kabineta za teoriju arhitekture, Arhiv Petar Knoll.	
NAZ-ZGN: Hrvatska, Nadbiskupijski arhiv, Zagreb, Zbirka građevnih nacрта, Arhiv Hermann Bollé.	
MKM-SDKB: Hrvatska, Ministarstvo kulture i medija — Središnja dokumentacija kulturne baštine, Dokumentacijska građa Zemaljskog povjerenstva za zaštitu spomenika kulture (1910.–1928.).	
MKM-PKB-OVK: Hrvatska, Ministarstvo kulture i medija — Planoteka kulturne baštine, Ostavština Viktora Kovačića.	
FR-BNF- SG WC-381: Bibliothèque nationale de France, Département Société de Géographie. [218 phot. d'Autriche–Hongrie et des Balkans].	